

УДК 316.6

Н.І. СОБОЛЄВА

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В ПРОЦЕСІ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано умови та чинники ефективного функціонування соціального капіталу як найважливішого ресурсу розвитку сучасного українського суспільства.

Ключові слова: суспільний розвиток, модернізація, соціальний капітал, довіра, соціальні страхи.

Постановка проблеми. Хоча з початку соціальних реформ, спрямованих на побудову в Україні сучасної високорозвиненої держави, пройшло вже більше 20 років, результати та перспективи модернізації українського суспільства, як і раніше, залишаються великою мірою невизначеними. Модернізація як магістральний напрям суспільного розвитку пов'язується в суспільній свідомості насамперед з економічним прогресом, становленням ринкових відносин у нашому суспільстві. Аналіз соціокультурних та соціально-психологічних детермінант суспільного розвитку тривалий час залишався поза увагою соціології.

Масштабні якісні перетворення, яких зазнало українське суспільство під час свого існування за умов державної незалежності, характеризуються численними проявами в усіх без винятку сферах життя. Ці трансформації мають складний, суперечливий, нелінійний і нерівномірний характер. Як правило, до основних перешкод, які існують на шляху модернізації, відносять матеріально-технічні чинники: сильну зношеність обладнання, низький технічний рівень виробництва, відсутність внутрішнього попиту економіки на інновації, що гальмують зростання продуктивності праці. Однак не менш відчутним бар'єром є нематеріальні чинники, що визначають рівень розвитку самого людського потенціалу та характеризують загальну духовну й моральну атмосферу в країні, якість соціальних відносин. Саме недостатність соціального капіталу¹ – цієї складно обчислюваної, “невідчутної” частини нематеріального багатства нації – в кінцевому підсумку, породжує низку конкретних перешкод; соціальний капітал у його нинішньому стані не працює на інтеграцію українського суспільства, а тому ско-

¹ Поняття соціального капіталу акцентує увагу на можливості отримання ефективної віддачі від високої якості соціальних відносин, що досягається в суспільствах, об'єднаних національною ідеєю, орієнтованих на розширення можливостей розвитку, пом'якшення соціальної несправедливості та інтеграцію вразливих і маргінальних верств у суспільне життя.

ріше гальмує і спотворює відтворювальні процеси, ніж є їх каталізатором. Тому найважливішим і найактуальнішим для України сьогодні є питання про те, якою мірою і яким чином можна регулювати й направляти процеси формування цього необхідного ресурсу.

Метою статті є визначення чинників формування соціального капіталу та умов підвищення його ефективності в процесі модернізації українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Низька якість соціального капіталу сучасного українського суспільства зумовлена рядом негативних обставин і чинників, серед яких найістотнішими вважаємо три.

1. *Відтворення протягом значного часу стану аномії.* Остання являє собою дисфункцію ціннісно-нормативних механізмів соціального регулювання і контролю, яка виникає за обставин, коли легітимізовані й навіть сакралізовані в суспільстві певного типу цінності й норми повністю або частково втрачають свій регулятивний потенціал, перестають сприйматися і визнаватися як загальноприйнятні. Її породжує непевність, невизначеність нових цінностей і норм, які пропонуються суспільству як основні. Жодна з ідеологій – націоналістична, державницька, ліберальна, соціалістична, клерикальна – не зуміла вкоренитися настільки широко, щоб стати підґрунтям для загальноприйнятної національної ідеї, а відтак, характерною для світогляду пересічного українця залишається розмитість і невизначеність ціннісно-нормативних структур. Саме через відсутність узгоджених, прийнятних принаймні для основних суспільних груп норм і цінностей, на базі яких консолідувалося б українське суспільство, у масовій свідомості превалюють оцінки розгубленості й зневіри. Для аргументації цього висновку наведемо дані моніторингу громадської думки, що проводиться Інститутом соціології НАН України протягом 20 років (табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл відповідей респондентів при оціюванні твердження:
“За теперішнього безладдя та невизначеності
важко зрозуміти, у що вірити” (%)**

Варіанти відповідей	Роки						
	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	79	78	68	76	76	74	76
Не згоден	15	14	23	17	17	18	16
Не знаю	6	7	8	7	7	8	8

Практично в усі роки, коли проводилися заміри громадської думки (крім 2005 р. з його особливими настроями революційного піднесення), кількість зневірених помітно перевищувала 70%. Не став винятком і 2012 р., коли понад три чверті респондентів відзначили складність процесу винайдення універсальних для всіх верств населення ціннісних орієнтирів.

Після порівняно короткого періоду нечуваного піднесення й великих сподівань, викликаних проголошенням незалежності України, наступне руйнування або бездіяльність суспільних (насамперед владних) інститутів,

призвели в соціально-психологічному плані до розчарування, деморалізації, посилення соціального песимізму й втрати віри в майбутнє. Ейфорія від почуття свободи, викликана декларуванням демократичного шляху розвитку, поступово зійшла нанівець, проте актуалізувалася нагальна *потреба в наведенні порядку*. Починаючи з 2002 р., коли в анкеті моніторингового опитування з'явилося запитання про те, чи вистачає в суспільстві порядку, респонденти виявили значний інтерес до цієї проблематики. Лише мізерна частка (в інтервалі від 2 до 3%) вказала, що їй це не цікавить; більшість упевнена, що порядку в суспільстві бракує. У 2002 р. так вважали 75%, тоді як задоволеними впорядкованістю суспільного життя були лише 4% (ще 17% не спромоглися на певну відповідь); у 2005 р. – відповідно, 69%, 6% і 22%; у 2006 р. – 74%, 5% і 16%; у 2008 р. – 74%, 9% і 15%; у 2010 р. – 72%, 8% і 18%. Не відрізняються від замірів попередніх років і дані, отримані 2012 р. – лише 6% респондентів порядком у суспільстві задоволені, частка тих, що не визначилися, дорівнює 18%, більшість же, як і раніше, відчуває брак порядку (74%). Тобто за минуле десятиліття помітних змін не відбулося, і як би не розповідала з екранів телевізорів передвиборча рекламна кампанія про подоланий за два роки безлад, результати дослідження доводять, що принаймні в громадській думці щодо порядку в суспільстві істотних змін не відбулося. Тому є підстави стверджувати, що *потреба в порядку* є соціально-психологічною нормативною реакцією на занадто тривале перебування у стані аномії й притаманна всім соціальним групам, хоча й не рівною мірою (наприклад, серед молоді до 30 років вважають, що не вистачає порядку в суспільстві 69%, тоді як середнє (30–54 роки) і старше (понад 54 роки) покоління мають більш виражену потребу в порядку – 74% і 76%, відповідно).

2. *Низький рівень довіри в суспільстві*. Основою соціального капіталу і найважливішим його елементом є довіра, перш за все, довіра громадян України до інститутів влади, яка відіграє дуже важливу роль у формуванні соціального капіталу нації. Щоб оцінити, якою мірою сучасні українці довіряють різним соціальним інститутам, при обробці бази даних моніторингових опитувань Інституту соціології НАНУ були обчислені середні значення (індекси), що характеризують рівень довіри до ключових соціальних інститутів та інших суб'єктів довіри (табл. 2).

Таблиця 2

**Індекс довіри населення України
(Середній бал: шкала 1–5 балів від 1 – “зовсім не довіряю”
до 5 – “цілком довіряю”)**

Об'єкти довіри	Роки										
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Сім'я та родичі	4,5	4,6	4,5	4,6	4,5	4,4	4,5	4,5	4,6	4,6	4,5
Співвітчизники	3,1	3,2	3,2	3,1	–	3,2	3,4	3,4	3,4	3,4	3,3
Сусіди	3,3	3,3	3,2	3,2	–	–	3,3	3,3	3,4	3,4	3,3
Колеги	3,3	3,3	3,3	3,2	3,5	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5	3,4
Церква та духовенство	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5	3,3

Продовження табл. 2

Об'єкти довіри	Роки										
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Астрологи	2,5	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,4
ЗМІ (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	2,9	2,9	2,9
Податкова інспекція	–	–	–	–	–	2,3	2,4	2,5	2,5	2,4	2,3
Міліція	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1
Прокуратура	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1
Суди	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1
Президент	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	3,4	2,7	2,5	2,9	2,3
Верховна Рада	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,9	2,5	2,3	2,4	2,0
Уряд	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	3,1	2,5	2,4	2,6	2,1
Місцеві органи влади	–	–	–	–	2,3	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5	2,4
Армія	3,2	3,1	3,0	3,1	3,1	3,1	3,1	3,0	3,0	3,0	2,8
Профспілки	–	–	–	–	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5	2,5
Політичні партії	–	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,4	2,2	2,2	2,0
Комуністична партія	2,3	2,1	2,4	2,2	–	–	2,3	2,2	2,2	2,2	2,1
Керівники державних підприємств	2,5	2,3	2,3	2,4	–	–	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5
Приватні підприємці	2,4	2,4	2,4	2,5	–	–	2,6	2,6	2,7	2,6	2,5
Банки	–	–	–	–	2,1	2,3	2,5	2,6	2,6	2,1	2,2
Страхові компанії	–	–	–	–	1,9	2,1	2,2	2,2	2,3	2,0	2,1
Благодійні фонди, громадські асоціації та об'єднання	–	–	–	–	–	2,4	2,4	2,4	2,6	2,5	2,5

У 2012 р. відбулося невелике (у межах сотих) подальше погіршення й без того традиційно невисоких середніх оцінок довіри майже до всіх інститутів. Серед державних та суспільних інститутів найбільше респонденти довіряли церкві, ЗМІ та армії України. Їх рейтинг залишався досить високим та практично незмінним протягом останніх десяти років. З усіх інших інститутів лише профспілки та місцеві органи влади й досі підтримують сталий середній рівень довіри, їх рейтинг є скоріше позитивним. А ось зниження рівня довіри до Президента, Уряду та Верховної Ради в зазначеному році є дуже відчутним.

Якщо брати до уваги ставлення до інститутів державної влади, то найвищий ступінь довіри перейшов від Президента до місцевих органів влади. У цілому динаміка змін у ступені довіри до інститутів державної влади має стійку тенденцію до зниження. До кінця серпня 2011 р. рівень

довіри до Президента був у межах 38%, але його індекс довіри порівняно з іншими інститутами влади залишався найвищим: індекси довіри в Кабінету Міністрів, місцевих органів влади та Верховної Ради – значно нижчі. Хоча слід зазначити, що в Кабінету міністрів у принципі був непоганий показник – близько 27% позитивних оцінок.

Але у 2012 р. індекс довіри до Президента зрівнявся з відповідним індексом довіри до податкової інспекції, індекс довіри до Уряду – з індексом довіри до міліції, прокуратури та судів, які мали в попередні роки найнижчі показники рівня довіри серед інститутів державної влади. Ще менше українці схильні довіряти політичним партіям. З огляду на переважно негативні настрої населення щодо чинних політиків та щодо функціонування всіх основних державних інститутів загалом, стає зрозумілим чому більшість населення не вірить в ефективну боротьбу нової влади із корупцією – на думку більшості респондентів, до позитивних наслідків це не призведе. Тому зміцнення довіри до владних інститутів є найвагомішим резервом підвищення ефективності використання соціального капіталу.

3. Трансформаційні зміни в Україні спричинили *переживання тотальної небезпеки й незахищеності*, що знайшло відображення в масовій свідомості населення України у формі страхів, які стають значним елементом соціальної структури й впливовим чинником соціальної поведінки людей. Існуючий у масовій свідомості страх є показником соціальної аномії, вказує на джерело загрози, дає оцінку стану системи і виступає в найрізноманітніших формах, кожна з яких співвідноситься з певним джерелом небезпеки. Дослідження актуальних страхів як важливої складової соціального самопочуття населення на фоні тих змін, що відбуваються в сучасній Україні, здійснювалося протягом двох десятиліть у рамках соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України.

Як і в попередніх опитуваннях, дані 2010–2012 рр. підтвердили цілковите збереження перших трьох позицій соціальних страхів – стрімкого зростання цін, безробіття, невиплат зарплат, пенсій, інших соціальних виплат. При цьому за останні роки соціологічних спостережень відчутно скоротилась частка респондентів, які виявляли страх перед екологічними катастрофами. Імовірно, останні тьмяніють на тлі економічних негараздів (табл. 3).

Таблиця 3

Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? (%)*

Джерела страхів	Роки								
	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012
Зростання злочинності	68	71	62	55	43	43	43	42	46
Безробіття	60	86	73	68	65	54	80	72	79
Напад зовнішнього ворога на Україну	14	18	16	11	7	7	7	7	7
Міжнаціональні конфлікти	49	28	18	13	19	19	13	12	11
Міжрелігійні конфлікти	–	–	8	6	8	7	6	8	6
Наплив біженців, переселенців і приїжджих	–	–	11	7	8	10	9	9	10

Продовження табл. 3

Джерела страхів	Роки								
	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012
Зупинка підприємств	13	17	39	35	34	30	43	34	36
Повернення до старих порядків часів застою	13	11	7	5	8	7	10	12	8
Голод	50	72	51	46	34	32	35	34	37
Масові вуличні заворушення	21	21	19	16	13	16	16	19	17
Невиплата зарплат, пенсій тощо	–	–	65	57	56	52	74	57	66
Зростання цін	66	77	71	75	81	86	84	75	81
Встановлення диктатури в країні	12	12	12	10	9	10	10	14	14
Розпад України як держави	17	12	15	11	23	22	17	16	12
Наслідки катастрофи на ЧАЕС	47	40	30	25	22	18	16	16	17
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	–	–	41	43	38	39	37	27	35
Холод у квартирі	17	45	33	31	30	21	18	19	24
Інше (чого ще?)	2	7	3	3	2	3	2	2	2
По-справжньому нічого не бояться	2	1	5	3	3	2	1	2	3

* Респонденти відзначали всі відповіді, що підходять.

Абсолютна більшість українців стабільно негативно оцінює економічну ситуацію в країні, власне матеріальне становище та зміни, які відбулися в цій сфері за останній час. Низька оцінка економічної ситуації позначається на оцінках різних процесів у соціально-економічному житті країни. Загалом більшість населення характеризує зміни, що відбулися за останні роки, як негативні, або ж вказує на відсутність позитивних зрушень. Найбільше негативних оцінок вже традиційно “набирають” зниження рівня життя населення, відсутність гарантій зайнятості та погіршення економіки. Також до “незмінної п’ятірки” знову входять незадоволення свавіллям чиновників та корупцією.

Навіть такий донедавна порівняно позитивний для влади показник із виплатою пенсій останнім часом вкрай погіршився і кількість незадоволених нині перевищує кількість задоволених майже удвічі. Дещо збільшилася і частка незадоволених змінами у сфері демократії, тож нині вони становлять понад третину опитаних. Низькі оцінки змін в економіці та соціальній сфері призводять до негативних оцінок довіри владі і зниження соціального капіталу.

Однією з найважливіших умов ефективного функціонування соціального капіталу є оптимізм людей і впевненість у власному майбутньому. Але і в цій сфері, як свідчать дані моніторингу Інституту соціології НАНУ, все йде далеко не кращим чином (табл. 4).

Таблиця 4

Упевненість громадян у власному майбутньому (%)

Оцінки	Роки					
	2002	2005	2006	2008	2010	2012
Не вистачає	72	67	67	64	64	72
Важко сказати, вистачає чи ні	19	20	23	21	23	19
Вистачає	7	11	8	13	12	7
Не цікавить	2	1	1	1	1	1

Отже, сьогодні доводиться констатувати, що накопичений соціальний капітал нації не зростає, як це відбувається у найбільш розвинених країнах з налагодженою системою двосторонніх зв'язків, не зміцнює соціально-економічні позиції членів суспільства і не дає їм важелів впливу на суспільне життя. І справа – не лише в низькому рівні довіри (особистісної та інституціональної), що характеризує сучасний стан українського суспільства. Причиною труднощів модернізації України є й інші елементи соціального капіталу, не пов'язані виключно з конструктом довіри. Довіра – хоча і провідний, але далеко не єдиний елемент соціального капіталу. Накопичення соціального капіталу, як правило, відбувається не тільки в результаті цілеспрямованих “вкладень у довіру”, а являє собою сукупний ефект різноманітних соціальних взаємодій. У значній частині він є соціокультурною спадщиною попередніх поколінь.

Можливе й інше пояснення: соціальний капітал України досить великий, однак це потенційний капітал, а не реально використовуваний. У цьому випадку практичною проблемою стає не стільки створення соціального капіталу, скільки активізація вже наявного ресурсу.

У сучасних умовах характеристики національного людського потенціалу стають вирішальними факторами економічного успіху тієї чи іншої країни. При їх оцінюванні донедавна основний акцент робився на рівні освіти, кваліфікації, професійної компетентності працівників тощо. Однак внесок цих чинників в економічне зростання відбувається не тільки за рахунок більш високої продуктивності кваліфікованих і освічених працівників. Не менш важливими є такі, безпосередньо не пов'язані з освітою і професійною підготовкою, соціальні характеристики населення, як солідарність і толерантність, відповідальність, здатність приймати виклики сучасності та готовність до змін, почуття національної гідності й відсутність комплексу меншовартості, соціальний оптимізм, упевненість у собі і в майбутньому тощо.

Хороший вихідний запас і високі темпи збільшення запасу накопичених населенням знань і навичок як важлива складова людського капіталу, яким володіє та або інша країна, самі по собі ще не гарантують підвищення ефективності економічних процесів, швидкого економічного зростання та гідного рівня життя людей. Переконливе підтвердження цьому дає, на жаль, і Україна. Що ж заважає людям в Україні реалізувати свої можливості, повноцінно використовувати національний людський капітал?

В економічних дослідженнях у зв'язку з цим часто посиляються на сильну зношеність обладнання, низький технічний рівень виробництва, відсутність внутрішнього попиту економіки на інновації. Весь цей комплекс конкретних матеріальних обставин гальмує зростання продуктивності праці. Однак не менш відчутним бар'єром виступають нематеріальні чинники, що визначають рівень розвитку самого людського потенціалу та характеризують загальну духовну й моральну атмосферу в країні, якість соціальних відносин.

Висновки. Доводиться констатувати, що сьогодні накопичений у рамках ізольованих верств і груп соціальний капітал не працює на інтеграцію українського суспільства, а тому скоріше гальмує і спотворює відтворювальні процеси, ніж є їх каталізатором. Тому найважливішим і найактуальнішим для України сьогодні є питання про те, якою мірою і яким чином можна регулювати й направляти процеси формування цього необхідного ресурсу. Досвід розвинених країн світу свідчить: щоб запустити процес генерування соціального капіталу, необхідно створити умови для розвитку приватної ініціативи, тоді як розширення сфери впливу держави призводить до ослаблення ініціативи знизу й системи горизонтальних зв'язків у суспільстві і тим самим руйнує соціальний капітал. Проте досвід реформ у колишніх соціалістичних країнах переконливо показав, що принаймні у формуванні об'єднувального соціального капіталу, дефіцит якого відчувається в Україні, важлива роль належить саме державі, її здатності проводити ефективну соціально-економічну політику, що враховує інтереси різних верств і груп, пом'якшувати соціальні конфлікти. Активна роль держави не означає повернення до радянських практик патерналізму: нетривкість соціального капіталу, "вигодуваного" на традиціях патерналізму, повною мірою проявилася під час ряду економічних криз, що знизили довіру населення до інститутів влади.

Найважливішим індикатором зрілості соціального капіталу є спільність цінностей і норм та взаємна довіра, що формуються в процесі відкритого соціального діалогу. Тому життєздатні ефективні інститути, які "живлять" соціальний капітал, асоціюються не тільки зі здатністю суспільства й держави забезпечити мінімально прийнятний рівень соціальної захищеності населення, а й з демократичними цінностями та механізмами. Саме вони дають змогу сприймати й враховувати думки, уподобання, інтереси різних верств і груп населення при прийнятті соціально відповідальних рішень і забезпечують можливість контролю за діяльністю владних структур.

Узагальнюючи все вищесказане, можна сформулювати деякі рекомендації щодо засобів актуалізації соціального капіталу в сучасному українському суспільстві:

1. Забезпечення максимальної прозорості й обґрунтованості соціальної політики з погляду соціальної справедливості, врахування інтересів різних верств і груп, пом'якшення соціальних конфліктів шляхом широкого соціального діалогу, контролю громадськості над чиновництвом.

2. Сприяння прискоренню нормотворення і закріплення (легітимації) осучаснених соціальних норм у масовій свідомості, зокрема, за рахунок механізмів рутиналізації і ритуалізації, що залучають історико-культурні, релігійні, побутові традиції й звичаї як підґрунтя для сакралізації проголошених новітніх цінностей.

3. Припинення розхитування засад масової свідомості калейдоскопічною переоцінкою цінностей, перейменуваннями тощо, більша повага, об'єктивність і толерантність щодо діяльності політичних попередників і нинішніх супротивників, заміна принципу протистояння конструктивним началом.

4. Пошук і пропагування через засоби ЗМІ позитивних прикладів і подій зі сфер економіки, культури, спорту, сприяння формуванню почуттів національної гордості й патріотизму.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2012.

Соболева Н.И. Пути формирования и проблемы использования социального капитала в процессе модернизации украинского общества

В статье анализируются условия и факторы эффективного функционирования социального капитала как важнейшего ресурса развития современного украинского общества.

Ключевые слова: общественное развитие, модернизация, социальный капитал, доверие, социальные страхи.

Soboleva N. Ways of formation and problems of social capital using in the process of modernization of the Ukrainian society

The article analyzes the conditions and factors of the effective functioning of social capital as a key resource in the development of Ukrainian society.

Key words: social development, modernization, social capital, trust, social fears.